

بخشی از: مقدمه دیوان اشعار ناصر خسرو
به قلم دکتر مجتبی مینوی و دکتر مهدی محقق
شهریور 1353

شاعر ارجمند و نویسنده توانا و فیلسوف متفکر و جهانگرد شجاع و مبلغ چیره‌دست حکیم ناصر خسرو (394 تا 481 یا 471 هجری و قمری) از چهره‌های درخشان ادبی و علمی ایران است. در طی زندگی پر حادثه و آشوب خود نه تنها فعالیت‌های مذهبی و سیاسی خود را به خوبی دنبال کرد و رسالت انسانی خود را به انجام رسانید، بلکه توانست آثار ارزنده و سودمندی از خود به یادگار بگذارد.

از مهمترین آثار دیوان اشعار اوست که گنجینه‌ای است از اشعار فصیح بلیغ و افکار بلند و عمیق و ترکیبات و اصطلاحات و تعبیرات شیرین فارسی، و مجموعه‌ایست از مضامین قرآنی و احادیث نبوی و سخنان بزرگان، و نیز مشتمل است بر پندها و اندرزهای حکیمانه، و بیان مطالب عالی فلسفی و خدانشناسی و جهان‌شناسی، و همچنین انتقاد از نادرستی‌ها و زشتکاری‌ها و دفاع از حق و مبارزه با باطل مبتنی بر مذهب شیعی اسماعیلی، و بالجمله این مجموعه یکی از آثار نشان‌دهنده فرهنگ توانا و توانگر علمی و انسانی ایران در سده پنجم هجری است.

دیوان ناصر خسرو در سال 1280 هجری و قمری در تبریز چاپ سنگی شد. این چاپ در دسترس ادوارد براون قرار گرفت و او نخست مقاله‌ای تحت عنوان «ناصر خسرو شاعر و جهانگرد و داعی» در مجله انجمن سلطنتی آسیائی (آوریل 1905 ص 313 تا 325) نوشت و افکار ناصر خسرو را بر اساس اشعار او مورد تحلیل قرار داد و سپس در کتاب تاریخ ادبی ایران خود فصل مشبعی درباره ناصر خسرو آورد و نکات برجسته مربوط به زندگی شاعر را از دیوان او استخراج و براساس آن شرح حال درست او و تحلیل افکار او را پی‌ریزی کرد و بدین‌وسیله خط بطلان بر سرگذشت مجعول او که در کتب تذکره و تراجم آمده بود کشیده شد.

در سال 1314 چاپ سنگی دیگری از دیوان در تهران همراه با سفرنامه صورت پذیرفت و در سال 1926 نیز منتخبی از دیوان ناصر خسرو برای تدریس در دانشگاه کلکته در آن شهر چاپ شد. مرحوم تقی‌زاده یک نسخه چاپ هند بدون تاریخ نیز سراغ داده است.

مهمترین و بهترین چاپ دیوان که پیش از چاپ حاضر در دسترس بوده چاپی است که به کوشش مرحوم حاج سید نصرالله تقوی و مرحوم علی‌اکبر دهخدا و مرحوم سیدحسن تقی‌زاده و مجتبی مینوی انجام پذیرفته، بدین صورت که سید نصرالله تقوی نسخه چاپی 1314 را اساس قرار داده و آنچه را که در نسخ مختلف خطی از دیوان ناصر خسرو آمده بوده و همچنین آنچه را که در بعضی از جنگها بنام او ضبط شده و در چاپی نبوده است به آن افزوده، و به قول خود او نسخه‌ای «اوعی و ضبط» فراهم آورده است. علی‌اکبر دهخدا بسیاری از لغات دیوان را مورد تحقیق و بررسی قرار داده و در جاهائی که متن مغشوش و مشوش بوده او با استفاده از تسلطی که بر متون و اطلاعاتی که در لغت داشته اجتهاد بکار برده و تصحیح قیاسی کرده است. سیدحسن تقی‌زاده مقدمه‌ای محققانه مشتمل بر شرح احوال و افکار ناصر خسرو نوشته و در همه موارد به اشعار او و همچنین آثار دیگر ناصر خسرو استناد جسته است. مجتبی مینوی مقدمه‌ای بر دیوان نوشته و به نسخ موجود دیوان و منابع گردآوری آن نسخه اشاره کرده و در پایان کتاب حواشی و تعلیقات مفیدی افزوده و بسیاری از دشواری‌های دیوان را با استفاده از مراجع و مأخذ معتبر آسان و مبهمات آن را روشن ساخته است و تمام این مجموعه را چاپ کرده است. در پایان این چاپ سعادت‌نامه و روشنائی نامه نیز آورده شده است.

تغییر و تبدیل مصارح و افتادگی آنها و تحریف و تصحیف کلمات که در نسخ خطی موجود بوده در این چاپ عیناً نقل گردیده و دشواری‌هایی برای اهل علم به وجود آورده بطوری که برخی ناچار شده اند که به تفسیرها و تعبیرها و اظهارنظرهای شخصی برای حل مشکلات متوسل شوند، و نیز توجه و اقبال مردم به شعر ناصرخسرو موجب گردید که همین چاپ، بدون توجه به نسخ قدیم‌تر موجود و اصلاح موارد غلط، مکرر اندر مکرر تجدید چاپ شود. چنین وضعی ضرورت تجدید چاپ دیوان را بر اساس نسخه‌های اقدم و اصح موجود ایجاب کرد و صحاح این چاپ از تیرماه 1348 تا مردادماه 1353 به تصحیح پرداختند و آقای دکتر علی رواق استادیار فاضل دانشکده ادبیات تهران نیز در میان کار به آنان پیوست و در امر مقابله و یافتن صورت صحیح لغات آنان را یاری کرد. تصحیح این چاپ بر اساس نسخه‌های زیر انجام گرفته است:

1. نسخه خطی دیوان ناصرخسرو به سال 736 متعلق به کتابخانه چاپی عبدالله ترکیه که میکروفیلمی از آن بشماره 290 در کتابخانه مرکزی دانشگاه موجود است. این نسخه قدیم‌ترین نسخه کامل دیوان است که برای ما باقی مانده و به همین مناسبت این نسخه در این چاپ اصل قرار داده شده و از آن با نشانه اختصاری «ع» یاد گردیده است.
  2. قسمتی از دیوان یعنی 78 قصیده و قطعه که در مجموعه منتخبات دواوین شعرای سته موجود است. این مجموعه که در کتابخانه دیوان هند لندن به شماره 213 ضبط شده است مشتمل است بر اشعاری منتخب از شش شاعر یعنی: امیرمعزی، اثیرالدین اخسیکتی، ادیب صابر، نظام‌الدین محمود قمر اصفهانی، شمس طبسی، ناصرخسرو. این نسخه در سالهای 712 تا 714 هجری در روزگار سلطنت خدابنده اولجایتو بن ارغون بن اباقا بن هلاگو بن تولی بن چنگیزخان نوشته شده است. نشانه اختصاری این نسخه «س» است.
  3. نسخه خطی دیوان ناصرخسرو موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی ملی به شماره 388. این نسخه برای سلطان محمد فاتح نوشته شده که از سال 855 تا 866 حکمرانی کرده است، و چنین بنظر می‌آید که این نسخه از روی نسخه پیشین کتابت شده است فقط گاهگاهی کاتب در استنساخ دچار اشتباه در ضبط کلمات شده. این نسخه متعلق به امیر نظام گروسی بوده و دارای برخی حواشی است که به تاریخهای میان 1305 و 1314 مورخ گردیده است. امیرنظام گاهی نیز تغییرهائی در ضبط نسخه داده است، حتی کلماتی را تراشیده و چیزی دیگر بجای آنها نوشته. نشانه اختصاری این نسخه «م» است.
  4. چند قصیده که در جامع‌الحکمتین ناصرخسرو (چاپ معین و کربن 1331) آمده و با نشانه اختصاری «جا» یاد شده است.
  5. چند قصیده که در دقائق‌الاشعار متعلق به کتابخانه بادلیان اکسفورد (فهرست اته شماره 1333) آمده و با نشانه اختصاری «د» یاد شده است.
  6. چند قصیده که در جنگ شماره 900 مجلس شورای اسلامی آمده و با نشانه اختصاری «مج» یاد شده است.
  7. نسخه متعلق به مؤسسه خلق آسیائی شوروی شعبه لنین‌گرا د شماره 1702 C که در یکی دو مورد از این نسخه استفاده شده و با تعبیر «نسخه شوروی» از آن یاد شده است.
  8. نسخه چاپی موجود (تقوی، تقی‌زاده، دهخدا، مینوی) نیز مورد استفاده قرار گرفته و از آن با نشانه اختصاری «چ» یاد شده است.
- در مونس‌الاحرار نیز چند شعری از ناصرخسرو آمده است و نیت این بود که آنها را نیز با متن مهیا شده خود مقابله نمائیم و اختلافات را قید کنیم، اما این کار از قوه بفعل نیامد، و از این بابت متأسفیم.
- در این چاپ اشعاری که از جهت وزن نادرست و یا دارای کلماتی نامفهوم و یا ترکیبی نامأنوس بوده با نشانه استفهام مشخص گشته، و در پایان کتاب حدس‌هائی که درباره حل آن اشعار زده شده است یاد گردیده. این امر بدان جهت

بوده که مجال تحقیق و نظر باز باشد و خوانندگان بتوانند بیاری نسخ خطی که بعداً ممکن است یافت شود و یا با کمک متون موجود، گره آن دشواریها را بکشایند.

نسخ مورد استفاده بر حسب قوافی مرتب نبوده لذا فهرستی به ترتیب قوافی و فهرست دیگری بر حسب مصراع اول قصاید و قطعات به آن ضمیمه گشته تا امر پیدا کردن اشعار به آسانی انجام پذیرد.

چون اندازه این مجلد از حدود متعارف افزون می‌گردید شرح حال و تحلیل افکار و معرفی آثار ناصر خسرو و همچنین تعلیقات و حواشی دیوان به مجلدی دیگر موقوف گردید.